

خانواده از دیدگاه اسلام و قرآن و دلالت‌های آن در تعلیم و تربیت فرزندان

محمد رضا شکیب^۱، حیدر اسماعیل پور^۲

^۱ دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه پیام نور فسا

^۲ هیئت علمی دانشگاه پیام نور تبریز

چکیده

در این پژوهش قصد داریم که به بررسی خانواده از دیدگاه اسلام و قرآن و دلالت‌های آن در تعلیم و تربیت بپردازیم. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که خانواده، اولین نهاد و پایدارترین مجموعه‌ای است که انسان ابتدا وارد آن می‌شود و تا انتهای حیات در آن می‌ماند. هدف اصلی و غایی در تشکیل خانواده از نگاه اسلام، آرامش روانی، امکان بقای نسل، کانونی برای آرامش زندگی و کانونی برای مودت و رحمت و گسترش ایمان و توحید است. زیربنای جوامع و خاستگاه فرهنگ‌ها، تمدن‌ها و تاریخ بشر خانواده بوده است. محیط سالم خانواده تأثیر بسیار عمیقی در پرورش فضایل اخلاقی، یا حتی رشد رذایل دارد. از نگاه قرآن کریم اولین محل تسکین است که در آن می‌توان اعمال عبادی داشت، محل رابطه قدسی است. در تمامی ادیان الهی اعم از ادیان ابراهیمی و غیر ابراهیمی، هیچ‌یک به اندازه اسلام به خانواده اهمیت نداده‌اند و خانواده را بزرگ و مهم ندانسته‌اند. خانواده با وجود این که در اکثر جوامع مورد توجه است در جهان بینی اسلامی اهمیت و ارزش شایان توجهی به آن داده می‌شود. در این جهان بینی خانواده گروهی متشکل از افراد است که دارای شخصیت مدنی، حقوقی و معنوی است که بر اساس نکاح پدید می‌آید. اسلام از همان ابتدای تولد برنامه‌ها و دستورات خاصی را برای رشد و تربیت کودک تنظیم فرموده و اجرای آن را بر عهده خانواده قرار داده است. به طوری که در سراسر دوره کودکی و نوجوانی که مهم‌ترین دوران رشد و تربیت کودک است برنامه‌های خاص و سفارش‌های تربیتی بسیاری را در انتخاب اسم، شیر دادن و از شیر گرفتن، در محبت و مهرورزی به کودکان و در رعایت عدالت، وفای به عهد نسبت آن‌ها چه در دوره بلوغ و چه در دوره نوجوانی بیان داشته است. روش کار در این نوشتار به صورت توصیفی-تحلیلی و با مراجعه به منابع دست‌اول و منابع کتابخانه‌ای صورت گرفته است.

واژه‌های کلیدی: خانواده، دیدگاه اسلام، قرآن، تعلیم و تربیت

مقدمه

خانواده واحد اجتماعی کوچکی است که از مرد و زن و اولاد آنان و ارتباط‌های فامیلی آن‌ها تشکیل شده است. خانواده دارای وظایف بسیاری می‌باشد که این وظایف در ارتباط با هر یک از اعضا متفاوت است و هر عضو باید وظایف خود را به خوبی انجام دهد تا قوام خانواده مستحکم گردد.

کانون خانواده با خلقت آدم ابوالبشر و همسرش حوا شکل گرفته تا انسان در سایه این کانون به آرامش دست یابد و با ایجاد محبت و مهربانی و کسب عفت و پاکدامنی به تکامل برسد. خداوند برای بقای نسل بشر و دست یابی انسان‌ها به آثار و فواید ارزشمند تشکیل خانواده، آنان را به این امر تشویق کرده احکام متناسبی را برای آن قرار داده است تا با عمل کردن به آن‌ها از برکات تشکیل خانواده بهره مند گردند و به وسیله آن بتوانند افزون بر سعادت دنیوی به زندگی جاودانه آخرتی نیز دست پیدا کنند. (عیسی زاده، ۱۳۹۰، ص. ۳۴).

در جوامع انسانی، خانواده به گروهی از افراد گفته می‌شود که با یک دیگر از طریق هم خونی، تمایل سببی، یا مکان زندگی مشترک وابستگی دارند. خانواده در بیشتر جوامع، نهاد اصلی جامعه پذیری کودکان است. (اعزاز، ۱۳۸۷، ص. ۱۳).

یکی از مهم‌ترین آسیب‌های جامعه معاصر، از هم گسستن و به سردی گراییدن روابط مثبت و شیرین زندگی خانوادگی است، روابطی که با گذشت زمان منجر به متفاوت شدن خواسته‌ها، نگرش‌ها و نیازهای زن و مرد و به تبع آن، دور شدن آن‌ها از هم شده است. در گذشته روند تصاعدی میزان طلاق در میان خانواده‌ها به طور کاملاً چشمگیری موجب شد که از دیگر آسیب‌های خانوادگی غافل شویم. یکی از این آسیب‌های جدی، طلاق عاطفی است که مهم‌ترین عامل از هم گسیختگی ساختار بنیادی‌ترین بخش جامعه یعنی خانواده است. پل بوهانان طلاق عاطفی را اولین مرحله در فرایند طلاق و بیانگر رابطه زناشویی روبه زوالی می‌داند که احساس بیگانگی جایگزین آن می‌شود. بر این اساس، اگرچه زن و شوهر ممکن است با هم بودن را مانند یک گروه اجتماعی ادامه دهند، اما جاذبه و اعتماد آن‌ها نسبت به یک دیگر از بین رفته است. و به وجود آمدن چنین موقعیتی در زندگی (طلاق عاطفی) در صورت فرزند دار بودن خانواده بی شک زندگی و آینده فرزندان را به مخاطره می‌اندازد و فرزندان و تربیت آنان با مشکلات بزرگی مواجه خواهد شد. (بوهانان^۱؛ به نقل از اولسن^۲ و دفراین^۳، ۲۰۰۶، ص. ۹).

در دنیای امروز با فاصله گرفتن از جامعه ساده سنتی و نزدیک شدن به جامعه صنعتی و مدرن، تا حدی از قدرت و نفوذ خانواده کاسته شده است، اما با وجود این، امروزه اهمیت خانواده‌ها در تربیت فرزندان بیشتر شده است و در عین حال کار خانواده در این مسیر به مراتب بسیار دشوارتر از گذشته می‌باشد. (لاری، ۱۳۹۷، ص. ۱۱).

ملکی فاراب (۱۳۹۸) تدوین شاخص‌ها و ترسیم الگوی خانواده تراز در اسلام (از منظر آیات و روایات) به این نتیجه می‌رسد که خانواده تراز اسلامی ارتباط میان سه بعد استخراج شده دو سویه و در هم تنیده می‌باشد و اگرچه شکل‌گیری خانواده تراز اسلامی به وجود هر سه بعد وابسته است. ولی در میان این سه بعد توجه به کارکردهای خانواده از فراوانی بیشتری در متون دینی برخوردار بوده و از میان کارکردهای مستخرج از متون دینی کارکردهای حمایتی عاطفی نیز بیشتر از سایر از کارکردها مورد اهمیت قرار گرفته است.

^۱-Bohanan

^۲-Olson

^۳-Defrin

شاهرویدی (۱۳۹۶) به بررسی خانواده و کارکرد تربیتی آن در قرآن و روایات می‌پردازد. که در نهایت اعلام داشته که بر اساس آیات و روایات، خانواده متشکل از پیوند شرعی میان زن و مرد، فرزندان آن‌ها و خویشاوندان نسبی و سببی است. که بر اساس همین منابع، خانواده دارای کارکردهایی است که در تربیت اخلاقی و تعلیم اعضای خانواده مؤثر است.

کوتیانی (۱۳۸۸) به بررسی رویکرد اسلام به چهار کارکرد خانواده که شامل تنظیم روابط جنسی، روابط عاطفی، مراقبت و حمایت خانواده، و در آخر کارکرد جامعه‌پذیری، پرداخته است. و در این بین کارکرد تربیتی خانواده را از نظر دور انگاشته است.

خانواده و اهمیت آن در اسلام و قرآن به وفور مشاهده می‌شود اما با وجود این اهمیت به خانواده در اسلام، متأسفانه شاهد ناهنجاری‌هایی در عرصه خانواده در سطح کشور خودمان و یا حتی سایر کشورهای اسلامی هستیم. موضوعاتی از قبیل: طلاق عاطفی، خانواده‌های تک‌والدی، خانواده‌های بی‌فرزند (خانواده که می‌توانند فرزند داشته باشند اما ندارند)، تعداد بالای افراد مجرد در هر دو جنس، مشکلات تربیتی خانواده‌ها و ضعف والدین در تربیت فرزندان خود و... (محدثی، ۱۳۸۰، ص. ۱۹).

این موضوعات اساسی ما را بر آن داشت که به موضوع پر اهمیت خانواده و اهمیت آن در تربیت فرزند از دریچه اسلام و قرآن بپردازیم. بی‌شک اسلام و کتاب حیات بخش آفرین و احادیث بزرگان و عالمان دین در این زمینه راهگشای ما خواهند بود.

تحقیقاتی از این دست، که از منظر اسلام به بررسی خانواده پرداخته‌اند بسیارند. اما اکثر آنان به بررسی تعریف‌هایی از خانواده از اسلام و قرآن و بسنده کرده‌اند و تحقیقات عمیق در زمینه دلالت‌های تربیتی خانواده و چگونگی خانواده در اسلام کمتر به عمل آمده است. و جا دارد محققان تحقیقاتی بیشتری در زمینه خانواده در اسلام و قرآن به عمل آورند و این در حالی است که دین اسلام و آیات و روایات گنجینه‌هایی غنی در این زمینه‌ها را در خود دارد.

بر این اساس، مقاله حاضر به دنبال دستیابی به اهداف زیر است:

بررسی تعریف خانواده در اسلام و قرآن؛

بررسی نقش خانواده در تربیت فرزندان؛

شناسایی رابطه اخلاق و تربیت در خانواده.

ادبیات پژوهش

انتخاب روش تحقیق بستگی به ماهیت موضوع و اهداف پژوهش و مطرح شده در تحقیق دارد. لذا این تحقیق بر اساس اهداف آن از نوع تحقیقات کیفی و بنیادی است. بنابراین روش تحقیق به کار رفته در این پژوهش روش تحلیلی، و توصیفی است. برای گردآوری اطلاعات از روش کتابخانه‌ای استفاده گردیده است. منابع کتابخانه‌ای مورد استفاده عبارت‌اند از: اسناد و نوشته‌هایی مانند کتاب، مقاله، و دیگر آثار مکتوب اعم از کاغذی و الکترونیکی. در شیوه‌های پردازش اطلاعات، عمدتاً از تحلیل و استنتاج استفاده گردیده است. یافته‌های این پژوهش با مراجعه به منابع کتابخانه‌ای، شامل کتاب‌ها، مقالات و دیگر آثار و با استفاده از روش‌های استنتاجی و تحلیلی به دست آمده است.

۱- تعریف خانواده در اسلام و روایات

انسان موجودی اجتماعی است که پیش از هر چیز به خانواده نیاز دارد، چنان که برای تحقق بخشیدن به فرایند رشد و تکامل خویش به ارتباط با دیگران نیازمند است. نوزاد انسان بیش از هر موجود دیگر نیازمند پدر و مادر و حمایت آن دو است و نمی‌تواند به تنهایی به زندگی ادامه دهد، با آن که جانداران دیگر می‌توانند پس از تولد نیازهای اولیه خود را تا اندازه‌ای تأمین کنند.

اسلام خانواده را گروهی می‌داند متشکل از دو رکن اصلی مرد و زن، که در سایه ضابطه‌ای مشروع و الهی در کنار یک دیگر قرار گرفته و بر اثر آن پیوند دارای شخصیت اجتماعی، حقوقی، معنوی و مدنی شده‌اند. اساس روابط انشان را نکاح تشکیل می‌دهد. نکاح، عقد یا پیمانی است که بر اساس آن رابطه زوجیت مشروع می‌شود. در تشکیل خانواده از نظر اسلام، فرزند داری شرط صحت و بقای ازدواج نیست. ولی اسلام به مردان و زنان سفارش کرده است که در جریان تداوم حیات خانوادگی، نسلی از خودباقی بگذارند. (صدر طباطبایی، ۱۳۸۰، ص. ۱۳۹).

خانواده یک واحد اجتماعی است که هدف از آن در نگاه قرآن، تأمین سلامت روانی برای سه دسته است: زن و شوهر، پدر و مادر و فرزندان. همچنین هدف، ایجاد آمادگی برای برخورد و رویارویی با پدیده‌های اجتماعی است. در آیه ۷۴ سوره فرقان می‌خوانیم: «و کسانی که می‌گویند خدای ما را از همسرانمان نور چشمان بخش و ما را رهبر پرهیزگاران گردان. این آیه بر اهمیت خانواده و پیش‌آهنگی آن در تشکیل جامعه نمونه انسانی اشاره دارد، چنان که پیوندهای سالم و درخشان خانوادگی را ایده آل پرهیزگاران معرفی می‌کند.

در آیه ۲۱ سوره روم آمده است: «از نشانه‌های او این است که از خود شما جفت‌هایی برای شما آفرید تا نزد ایشان آرامش یابید، و میان شما دوستی و مهربانی برقرار ساخت. همانا در این نشانه‌هایی است برای آنان که می‌اندیشند. در این آیه چند نکته و نقطه با اهمیت درباره خانواده وجود دارد که شایسته بررسی است: ۱. در این آیه اشاره شده است که همسرانی از خودتان. بر اساس این تعبیر، رابطه و پیوند زن و شوهر یکی از مهم خانواده است. ۲. این آیه بیان می‌دارد که خداوند میان آنان (زن و شوهر) دوستی برقرار ساخت. بنابراین دومین نقطه مهم در خانواده محبت بین زن و شوهر است، آن‌ها با تعامل دوستانه و همکاری در مسیر شناخت خود و خدای خود به آرامش می‌رسند و در وادی امن الهی گام بر می‌دارند. (همان، ۱۳۸۰، ص. ۱۳۹).

کلماتی در قرآن هستند که با مفهوم و معنای خانواده ارتباط دارند. یکی از کلماتی که در قرآن بسیار آمده است و معنایی نزدیک به خانواده را دارد، اهل می‌باشد. هر گاه واژه اهل به افراد منسوب باشد. و به شخص مربوط گردد، معنای آن به خانواده نزدیک می‌شود. هر چند برخی موارد واژه اهل به خاندان هم نزدیک می‌شود.

حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أُمَّرْنَا وَفَارَ التَّنُّورُ قُلْنَا احْمِلْ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ وَأَهْلَكَ إِلَّا مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ وَمَنْ آمَنَ وَمَا آمَنَ مَعَهُ إِلَّا قَلِيلٌ

نوح به ساختن کشتی و قوم به تمسخر پرداختند) تا وقتی که فرمان (قهر) ما فرا رسید و از تنور آتش آب بجوشید، در آن هنگام به نوح خطاب کردیم که از هر جفت حیوان دو فرد (نر و ماده) با جمیع خانواده‌ات-جز آن (پسرت کنعان و زنت) که

۴- والذین یقولون ربنا هب لنا من ازوجنا قرت اعین و جعلنا للمتقین

۵- و من آیاته ان خلق لکم من انفسکم ازواجاً لتسکنوا الیها و جعل بینکم مودته و رحمته ان فی ذلک لآیات لقوم یتفکرون

وعده هلاکش در علم ازلی گذشته-و هر که ایمان آورده همه را در کشتی سوار کن (که از غرقاب برهند). و گرویدگان به نوح عده قلبی بیش نبودند. وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا لَا نَسْأَلُكَ رِزْقًا نَحْنُ نَرْزُقُكَ وَالْعَاقِبَةُ لَتَقْوَى.

تو اهل بیت خود را به نماز و طاعت خدا امر کن و خود نیز بر نماز و ذکر حق صبور باش، ما از تو روزی (کسی را) نمی طلبیم بلکه ما به تو (و دیگران) روزی می دهیم، و عاقبت نیک مخصوص (اهل) پرهیزکاری و تقواست.

در مجموع این نتیجه به دست می آید که نهاد خانواده به عنوان هسته اولیه تولید و تربیت نسل های آینده، مهم ترین نقش را در ایجاد شخصیت فرزندان بر عهده دارد. فرزند انسان نتیجه آمل و آرزوهای او می باشد، زیرا که ثمره حیات وی محسوب می گردد که به عنوان جانشین در روی زمین باقی می ماند. خانواده جامعه کوچکی است که یکی از اصولی ترین اهدافش، رشد تکاملی اجتماعی کودکان می باشد. والدین، مهم ترین عامل اجتماعی شدن فرزندان می باشد. (دهقانیان، ۱۳۹۷، ص. ۷).

۲- نقش خانواده در تربیت

خانواده از مهم ترین عوامل نقش آفرینی در عرصه تربیت از نظر وراثت و محیط است، که مهم ترین هدف از تشکیل آن، ایجاد و پرورش نسل جدید و هدایت آن به سوی اهداف عالی تربیتی می باشد. خانواده کانون مقدسی است که در پرتو پیوند زناشویی دو انسان پایه گذاری شده و با پیدایش فرزند جلوه ای نو به خود می گیرد. نتیجه این پیوند فرزندانی است که هر کدام ممکن است در اثر تأثیر گذاری خانواده در آینده سرباز یا سرباز جامعه باشند. روانشناسان اجتماعی خانواده را یکی از پاسداران آثار تمدن و فرهنگ جوامع مختلف انسانی می دانند.

نقش والدین در قبال فرزند از دو جهت قابل بررسی است.

۱. جنبه وراثت: که بر اثر آن رنگ چهره و پوست، فرم استخوان بندی، و سایر صفات جسمانی، و بسیاری از خلق و خویها، بیماریها، زیباییها و زشتیهای ظاهری به کودک منتقل می شود.
۲. از نظر محیطی: که بر اثر آن نوع افکار و اندیشهها، آداب و رفتار، سجایای اخلاقی زبان، نحوه سخن گفتن و معاشرت با دیگران و فرهنگ و رسمهای خانوادگی به کودک آموخته می شود. وقتی سخن از خانواده به میان می آید و در ذهن انسان، پدر و مادر جلوه می کند، کودک از مادر درس زندگی و عشق و محبت می آموزد و از پدر درس اقتدار و انضباط و چگونگی موضع گیری در برابر مسائل و حوادث اجتماعی. (طبرسی، ۱۹۸۸، ص. ۵۶).

۳- عوامل مؤثر در تربیت خانوادگی

فرد در زندگی تحت تأثیر عوامل مختلفی قرار می گیرد که از گذشته در او اثر کرده و مرتباً این عوامل در وی تأثیر می گذارند. تربیت می بایست این عوامل را به مصلحت فرد متوجه سازد و از آثار بد آنها کم کند. همه این عوامل تحت اراده و اختیار ما نمی باشند، اما این عدم اختیار و تسلط نباید ما را قانع سازد که تربیت کودکان را به دست سرنوشت بدهیم، تا هر آنچه که پیش آید، خوش آید. بلکه باید به نحو مطلوب از این عوامل در تربیت آنان بهره ببریم.

۱- وراثت: صفات جسمانی، خلق و خو، بیماری و... را شامل می گردد.

۲- محیط (خانه و خانواده، مدرسه و اجتماع، رفاقت و معاشرت، جغرافیای و طبیعی) که در اینجا مقصود ما از محیط، محیط خانه و خانواده می باشد.

۳- تلاش و اراده انسان: خود فرزندان نیز در مسیر تربیت بعد از والدین خود سهم بسزایی دارند و تلاش و اراده آنان در این مسیر تاثیر گذار است.

۴- رسانه ها: امروزه ما در دنیایی زندگی می کنیم که خانواده در معرض گسترده ترین تکانه ها قرار گرفته و امپراتوری رسانه به عنوان یک دشمن خانگی به داخل خانه های ما خزیده است و بنیاد های ارزشمند خانواده همچون عواطف انسانی، قداست خانواده و... را نشانه رفته است. خانواده ها می بایست هوشیار تر در مواجهه با این مساله عمل کنند تا رسانه های بیگانه نتوانند آسیب و خدشه ای بر نهاد خانواده وارد نمایند. (تقوی، ۱۳۹۶، ص. ۱۸۱).

در اینجا آن چه مربوط به موضوع بحث ما می شود: «وراثت» و «محیط» است که به این دو عامل پرداخته می شود. وراثت: «عبارت است از نیروی طبیعی در موجود زنده که به وسیله آن، صفات از اصل به نسل منتقل می شود، خواه این صفات مخصوص این نسل باشد، خواه مشترک میان تمام افراد این نوع یا بخشی از آن ها باشد»

و حالات و ویژگی های اخلاقی و رفتاری از پدر و مادر و یا خویشاوندان و اجداد به نسل های بعد» (حجتی، ۱۳۷۷، ص. ۴۱). از عوامل مهمی که در قبل از تولد به تربیت انسان مؤثر است همین عامل وراثت است. البته این عامل جزء العله است و نه تام العله، یعنی عامل وراثت در تربیت مؤثر است نه مسلط در تربیت.

آن همه تأکید و سفارش اسلام در انتخاب درست همسر بیانگر این واقعیت است که در فلاح و فساد نسل های آینده تأثیر می گذارد.

پیامبر اسلام (ص) می فرماید: «انظر فی ای شئی تضع ولدک فإن العرق دستاس».

دقت کن که نطفه خود را در کجا مستقر می کنی زیرا خصوصیات اجداد به فرزندان منتقل می شود.

عن علی (ع) «حسن الاخلاق برهان کرم الأعراق». حضرت علی (ع) می فرماید: «خوش اخلاقی دلیل و برهان کرامت و اصالت خانوادگی است».

و در سوره مومنون فقط یک مرحله نطفه گذاری (که بسیار مهم و مؤثر است) به مرد نسبت داده شده است و بقیه مراحل همه به زن و مادر نسبت داده شده است. زیرا تأثیر مادر بر سرنوشت آینده کودک بیش از پدر است.

محیط: محیط تربیتی همان مجموعه عوامل عادی و خارجی می باشد که انسان را احاطه کرده و او را از آغاز زندگی، از زمانی که به صورت نطفه در رحم منعقد می شود تا زمان مرگ تحت تاثیر قرار می دهد. اگر به عوامل محیطی دقت کنیم آن ها را بسیار فراوان می یابیم، به طوری که هر چه انسان رشد می کند، دایره عوامل محیطی او نیز گسترش می یابد در اینجا منظور ما از محیط، تنها محیط خانه و خانواده می باشد.

محیط خانواده: خانه و خانواده نخستین محیطی است که انسان را تحت تاثیر فضا و روابط و مناسبات خود قرار می دهد. تاثیر گذاری عوامل انسانی این محیط و تاثیر پذیری زیادی که کودکان در سنین ۳ تا ۷ سال دارند به اهمیت این عامل می افزاید.

ریشه بسیاری از ناهنجاری ها، در روابط و مناسبات خانوادگی است و آن جا که آرامش و دوستی و رحمت آسیب می بیند، ناهنجاری ها ظهور می کند، زیرا اعتقادات فرد در خانواده ریشه می زند و در زمینه مناسبات خانوادگی رشد می کند، تا جایی که کودک دین خانواده را می پذیرد و در نتیجه افکار و رفتارش شکل می گیرد، چنان که پیامبر اکرم می فرمایند: هر نوزادی با فطرت الهی به دنیا می آید، پس پدر و مادر او را به دین یهود و نصرانی و زرتشتی گرایش می دهد. این محیط به دلیل مناسبات و روابط عاطفی و الگو دهی و فرهنگ سازی در آن، بیشترین و پایدارترین تاثیرات را عاطفی، روحی، اخلاقی و رفتاری را در ساختار تربیتی کودکان فراهم می آورد. (سالاری فر، ۱۳۸۸، ص. ۵۶).

۴- تربیت خانوادگی از منظر اسلام

در واقع آن چه از ابتدا تا این جا بیان شد، برای این است که: «اسلام و قرآن می‌خواهد انسان تربیت شود. همه عوامل طبیعی و غیرطبیعی که خداوند برای انسان فراهم نموده برای این است که انسان تکامل یافته و تربیت شده به بار آورد. و موضوع علم پیامبران الهی انسان است، و همه تلاش خستگی‌ناپذیر آن‌ها و هدف آن‌ها تربیت انسان است. و تربیت در سنت انبیای الهی، خروج از ظلمات به سوی نور است و کتب انبیاء مخصوصاً قرآن کریم کتاب تربیت و هدایت به سوی نور است. خدای سبحان در قرآن مجید می‌فرماید: «كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِلَى صِرَاطِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ» (ابراهیم، ۱).

(این کتابی است که بر تو نازل کردیم، تا مردم را از تاریکی‌ها (ی شرک و ظلم و جهل) به سوی روشنایی (ایمان و عدل و آگاهی) به فرمان پروردگارش در آوری، به سوی راه خداوند توانا و ستوده.

و بهترین راه تربیت همان راه وحی و سنت پیامبر و اهل بیت (ع) او است. «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ» (اسراء، ۹). این قرآن، به راهی که استوارترین راه‌هاست، هدایت می‌کند. و نیز این قرآن تبیان لکل شیء و هدایت و رحمت برای مسلمین است. «وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَى لِلْمُسْلِمِينَ» (نحل، ۸۹).

و ما این کتاب را بر تو نازل کردیم که بیانگر همه چیز، و مایه هدایت و رحمت و بشارت برای مسلمانان است. از امام باقر (ع) سؤال شد که این آیه ذیل راجع به چیست؟ «وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقَى وَأَتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (بقره، ۱۸۹).

کار نیک آن نیست که از پشت خانه‌ها وارد شوید؛ بلکه نیکی این است که پرهیزگار باشید. و از در خانه‌ها وارد شوید و تقوا پیشه کنید، تا رستگار گردید.

حضرت فرمود: «آل محمد صلی الله علیه و آله ابواب الله، و سبيله و الدعاه الی الجنه، و القاده الیها و الأدلاء علیها الی یوم القیامه».

خاندان محمد (ص) با بهای الهی و راه خداوند و دعوت‌کنندگان به بهشت و راهبران به آن، و نشانه‌های آن تا روز قیامتند. و تا انسان به تربیت خود از این راه (وحی و سنت) نپردازد، نه خود را می‌شناسد و نه خالق خود را و نه ابواب الهی را. و خداوند برای این که شناخته شود انسان را با استعدادهای گرانبها پدید آورد: «كنتُ كنزاً مخفياً فأحببت أن اعرف فخلقت الخلق لكي اعرف» (مجلسی، ۱۴۰۳، ص. ۸۹). گنجی نهان بودم، خواستم شناخته شوم، خلق را پدید آوردم تا شناخته شوم. این بود که انسان را با بهترین امکانات آفرید، و انسان را هم معدنی از استعدادهای درخشان و گرانبها قرار داد: «الناس معادن كمعادن الذهب و الفضه» رسول اکرم فرمود: مردم چون معادن طلا و نقره‌اند.

تا به آیات خداوند بنگرند و سربندگی بر آستان جلال و شکوهش بسپارند و تا با تربیت و تزکیه و تعلیم خود، آینه تمام نمای صفات جلال و جمال حق گردند.

و تزکیه و تعلیم خود، آینه تمامی صفات جلال و جمال حق گردند.

«در چهار مورد از قرآن مجید که مسأله تعلیم و تربیت به عنوان هدف انبیاء (ع) با هم ذکر شده است. در سه مورد «تربیت بر «تعلیم» مقدم شمرده شده (بقره/ ۱۵۱)، آل عمران/ ۱۶۴، جمعه/ ۲) و تنها در یک مورد «تعلیم» بر «تربیت» مقدم شده است (بقره/ ۱۲۹) و تا تعلیمی نباشد تربیتی صورت نمی‌گیرد.

بنابر آن‌جا که تعلیم بر تربیت مقدم شده است اشاره بر وضع طبیعی آن است، و در موارد که تربیت بر تعلیم مقدم شده است گویا اشاره به مسأله هدف بودن آن است، چرا که هدف اصلی تربیت است و بقیه مقدمه آن است (اکبری، ۱۳۸۰، ص. ۴۵). پس هدف تمام انبیاء و اولیاء خدا و کتب آسمانی تربیت انسان بوده است، و اضافه بر آن‌ها حجت باطنی یعنی عقل و اراده را نیز عنایت فرموده است تا از همه این‌ها در راه تعلیم و تربیت بهره‌مند باشد.

۵- پرورش و تربیت فرزندان از مهمترین دلالت‌های تربیتی خانواده

از این‌جاست که به جایگاه و اهمیت تربیت پی می‌بریم و متوجه می‌شویم که آدمی چقدر مسئولیت سنگینی بر دوش دارد، ولی متأسفانه کمتر کسی در راه تربیت سرانجام آدم می‌شود.

و پی می‌بریم که لحظات عمر انسان چقدر با ارزش است که اگر خوب استفاده نشود و یا بد استفاده شود چه خسارت جبران‌ناپذیر وارد شده است.

بنابراین انبیاء عظام (ع) و اولیاء الله این معنا را فهمیدند که اولاً: از لحظه لحظه عمر خود، برای تربیت خویش بهترین بهره‌ها را بردند و هر روز به مراتب بالاتر صعود می‌کردند و از مزرعه دنیا خوشه‌های عالی چیدند.

اولاً: هیچ‌گاه از هدایت و تربیت دیگران غافل نبودند و خود را نسبت به تعلیم و تربیت دیگران نیز مسئول می‌دانستند، و از این‌که مردم عمرشان بیهوده و بی‌ثمر از دست می‌رود که بازگشتی هم وجود ندارد و مردم در خواب و غفلت زندگی می‌کند رنج می‌برند.

امیرالمؤمنین علی (ع) فرمود: «و الغبون من غبن نفسه. یعنی مغبون واقعی کسی است که خود را مغبون سازد. و به نتیجه می‌رسیم که، انسان با تمام ابعادش و امکانات که خداوند برایش فراهم نموده در صورتی مقام خلیفه‌الله و مقام انسانی را دارد که از این امکانات به نحو احسن استفاده کند و با تمام ابعادش خود و دیگران را تربیت نماید تا هر روز به آن مقام آدم شدن نزدیک‌تر شود.

حال که به جایگاه و ضرورت تربیت پی بردیم، بر می‌گردیم به اصل موضوع که آن تربیت کودک از نظر اسلام است. البته آن‌چه تا این‌جا درباره اهمیت تربیت مطالبی ارائه شد، که نسبت به کودک از حساسیت و اهمیت بیشتری برخوردار است، زیرا دوران کودکی پایه و اساس شخصیت آینده آدمی است،

ثانیاً: مغز و ذهن کودک مثل تکه کاغذ، سفید و پاک است که آماده هر نقشی و تصویر است.

ثالثاً: هر نوزادی فطرتاً موحّد متولد می‌شود، بعداً عواملی او را منحرف می‌سازد.

پیامبر اسلام (ص) می‌فرماید:

هر نوزادی بر فطرت الهی به دنیا می‌آید، پس پدر و مادر او را به دین یهودی و نصرانی و زرتشتی گرایش می‌دهند. «چیزی که در تربیت آدمی اصیل و غیرقابل تغییر است و همه چیز آدمی به نحوی به او باز می‌گردد، فطرت آدمی است و در تربیت اصالت با فطرت است» (دلشاد؛ ۱۳۷۷، ص. ۵۳).

۶- رابطه اخلاق و تربیت خانواده

گستره و شدت ارتباط اخلاق و تربیت به حدی است که تفکیک آن دو را مشکل می‌سازد، و معمولاً «تربیت کردن» فرد به معنی تربیت یافتگی او تلقی می‌شود.

و از نظر هدف، نیز یکسان است زیرا هدف نهایی هر دو، کمال و تقرب الی الله و لقاء حق است. و ضمانت اجراء آن دو نیز هم عنان بوده، و آن پاداش و کیفر است که جنبه درونی و اعتقادی دارد. و از منبع، قوانین اخلاقی و تربیتی از وجدان و صفات روح تغذیه می‌شود، که از این جهت نیز تفاوت محسوسی وجود ندارد. با وجود شدت ارتباط و بهم تنیده بودن آن دو، ولی از جهاتی می‌توان تفاوت میان آن دو را مشاهده کرد از جمله:

۱- دانش تعلیم و تربیت مستقیماً ارزش‌گذاری نمی‌کند؛ یعنی «خوب» و «بد» بودن افعال اخلاقی را مشخص نمی‌کند و این مربوط علم اخلاق است. «تعلیم و تربیت» فقط راه‌های کسب و حفظ صفات اخلاقی را نشان نمی‌دهد بلکه می‌آموزد که چگونه عمل کنیم و باید کدام مراحل را طی کنیم و از چه شیوه‌های استفاده کنیم.

۲- واژه «تربیت» در جای مطرح می‌شود که نوعی تأثیرگذاری و تأثیرپذیری وجود داشته باشد. به تعبیر دیگر ایجاد نگرش و فرایند زمینه‌سازی و جهت‌سازی به عهده تعلیم و تربیت است، ولی علم اخلاق افعال و ملکات را بررسی می‌کند و درباره خوبی و بدی آن حکم می‌کند. پس می‌توان صفات و خوی‌های بد اخلاقی را به وسیله تربیت تغییر داد.

۳- قلمروی تربیت حتی قبل از تولد را نیز در بر می‌گیرد، و برای رسیدن به هدف، حتی قبل از انعقاد نطفه زمینه‌سازی و اصلاح‌گری را به عهده دارد.

اما اخلاق مربوط به افعال اختیاری انسان است، و زمانی را در بر می‌گیرد که آدمی خوب بودن و یا بدن بودن را بفهمد تا بدین وسیله پاداش یا کیفر را متوجه خود نماید.

گفتار اول: اصول اخلاقی لازم‌المرعات به وسیله پدر و مادر قبل از تولد کودک اسلام همان‌طوری که بعد از تولد کودک، تربیت را در جهت رسیدن به کمال مطلوب، مهم و مؤثر می‌داند، به تربیت قبل از تولد نیز توجه شایانی کرده و اساس شخصیت آینده کودک را متأثر از تربیت قبل از تولد می‌داند.

۷- نتیجه گیری

یافته‌های این پژوهش نشان داد، خانواده اولین و مهم‌ترین نهاد در پرورش انسان می‌باشد و در پرورش انسان مومن و با اخلاق نقشی موثر تر و مهم تر از سایر نهاد‌هایی چون مدرسه ایفا می‌کند. انسان در خانواده متولد می‌شود و در آنجا رشد می‌نماید او حتی بعد از رشد کامل نیز نیازمند زندگی در خانواده است با این تفاوت که از خانواده به خانواده دیگر می‌رود. در خانواده اسلامی تربیت نقش کلیدی و محوری را دارد چرا که طبق روایات اسلامی ما فرزندان صالح حتی پس از مرگ والدینشان موجب شادی یا اندوه آنان می‌شوند، در حقیقت اگر فرزندان ناخلف باشند والدین آنان نیز آزرده و اندوهگین می‌شوند، هم در دنیا و هم در آخرت. پس خانواده اسلامی باید بتواند انسان‌هایی صالح و با ایمان را تربیت نماید. هم چنین یافته‌های این پژوهش همسو با نتایج پژوهش‌های شاهرودی و همکاران (۱۳۹۶)، قاسمی طوسی و همکاران (۱۳۹۵)، آقا محمدی (۱۳۹۵)، می‌باشد. شاهرودی و همکاران نیز در پژوهش خود با عنوان «خانواده و کارکردهای تربیتی آن در قران و روایات»، به این نتیجه می‌رسند که خانواده به دلیل انجام عملی بسیاری از موارد اخلاقی و دینی، تأثیرگذاری بیشتری نسبت به سایر نهاد‌های تربیتی همچون مدرسه دارد. قاسمی طوسی و همکاران در پژوهش خود با عنوان «تاملات اخلاقی تربیتی پایداری خانواده مبتنی بر آیات و روایات متناظر» به این نتیجه می‌رسد که صداقت و شفاف‌سازی قبل و بعد از ازدواج، دقت در انتخاب همسر و سایر عوامل می‌توانند در حل مسال بعد از ازدواج، تربیت فرزندان و.. تأثیرگذار باشند. هم چنین آقا محمدی در پژوهش خود با عنوان «طراحی الگوی خانواده صالح و شایسته و نقش آن در تربیت دینی فرزندان» به این نتیجه

می رسد که بر اساس مبانی قرآنی و نظرات نخبگان، هشت مولفه اصلی در خانواده شایسته و صالح وجود دارد که در تربیت فرزندان موثر هستند، که این هشت مولفه دین داری، علم و دانش، معرفت و بصیرت، تعهد و مسولیت، عدالت محوری، اعتدال، تنظیم خصوصیات اخلاقی و در آخر بهداشت جسمانی و روانی را شامل می شود. طبق یافته های این پژوهش، هدف اصلی و غایی در تشکیل خانواده از نگاه اسلام، آرامش روانی، امکان بقای نسل، کانونی برای آرامش زندگی، کانونی برای مودت و رحمت، سازندگی اخلاقی، سازندگی اجتماعی، گسترش ایمان و توحید و.. است. هدف از تشکیل خانواده باید ایجاد آرامش و داشتن پناهگاه امن برای کمال و رسیدن به سعادت دنیوی و اخروی باشد.

اگر هدف از تشکیل خانواده موارد ذکر شده بالا باشد، در نهایت فرزندان نیز در این چنین محیط سالم و امنی رشد می کنند و تحت تعلیم والدین قرار می گیرند و در نهایت جامعه و خانواده هایی سالم و مؤمن را خواهیم داشت. در پایان می توان اظهار داشت که آثار خانواده از نگاه قرآن کریم، این است که اولین محل تسکین است که در آن می توان اعمال عبادی داشت، محل رابطه ای قدسی است، باعث حفظ حریم خانه و خانواده می شود و در آن فرزندان تربیت می شوند که ضمن مفید بودن برای خود و جامعه، افرادی مؤمن و خداجو هستند که مسیر کمال، دانش و سعادت را طی می کنند. هر کودکی که متولد می شود همانند آینه ای شفاف است. پدر و مادر با تربیت صحیح می توانند این پاکی را افزون کنند و دوام بخشند یا با تربیت نادرست آن را مکدر سازند؛ زیرا خداوند مردم را بر اساس فطرت خدایی آفریده است. خانواده موظف است زمینه ساز رشد و شکوفایی این فطرت خدایی شود و نگذارند این ودیعه الهی دچار آفت زدگی شود.

۸- محدودیت های پژوهش

این پژوهش با روش کتابخانه و مراجعه به متون و مقالات مرتبط با موضوع مورد نظر انجام شده است، در نتیجه بیشتر محدودیت های تحقیقات کتابخانه ای نیز در این پژوهش متصور می باشد. هم چنین آیاتی و روایاتی که مستقیماً به خانواده در اسلام و دلالت های تربیتی آن پردازند محدود بودند، لذا نگارنده باید با رجوع به برخی آموزه های دیگر اسلامی در زمینه های صله رحم، ازدواج، والدین و... به راهکارها و مطالبی در این زمینه دست می یافت.

۹- پیشنهاد های پژوهشی

به خاطر گستردگی موضوع و دامنه وسیع آن بدون تردید این پژوهش نتوانسته پاسخگوی تمامی اهداف موجود در ذهن محقق باشد از این رو پیشنهاد های ذیل برای پژوهش های آینده ارائه می شود:

- طراحی الگوی خانواده مسلمان بر اساس مبانی هستی شناسی، معرفت شناسی، ارزش شناسی اسلامی
- بررسی عوامل موثر در شناخت صحیح از جایگاه خانواده مسلمان در جامعه اسلامی
- طراحی برنامه درسی در خصوص جایگاه واقعی فرزندان و خانواده مسلمان در برنامه درسی
- تحلیل برنامه درسی مدارس در مقاطع مختلف از جنبه تبیین جایگاه واقعی خانواده مسلمان و تربیت اسلامی

منابع

- قران کریم. (۱۳۹۰). ترجمه مهدی الهی قمشه ای. تهران: انتشارات قلم و اندیشه.
- نهج البلاغه. (۱۳۹۰). ترجمه محمد دشتی. قم: انتشارات امیرالمومنین.
- اشتهازدی، محمد (۱۳۷۷). زنان مرد آفرین تاریخ. قم: موسسه انتشارات نبوی، چاپ دوم.
- اعزازی، شهلا (۱۳۸۷). جامعه شناسی خانواده. تهران: انتشارات روشنگران و مطالعات زنان.
- اکبری، محمود (۱۳۸۰). صدفهای قرآنی. قم: انتشارات گلستان ادب، چاپ دوم.
- ایزدی، سمیه (۱۳۹۶). بررسی جایگاه زن در اسلام باتاکید بر دیدگاه جواد آملی. تهران: نشر دانشگاه علامه.
- تقوی، مهدی (۱۳۹۶). بررسی رابطه بین مصرف رسانه، دینداری و ارزشهای خانواده. مجله پژوهشهای انتظامی - اجتماعی زنان و خانواده، سال پنجم.
- حجتی، محمد باقر (۱۳۷۷). اسلام و تعلیم و تربیت. قم: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- دلشاد، مصطفی (۱۳۷۷). سیری در تربیت اسلامی. تهران: موسسه نشر و تحقیقات ذکر، چاپ سوم.
- سالاری فر، محمدرضا (۱۳۸۸). درآمدی بر نظام خانواده در اسلام. قم: نشر هاجر.
- سیف، علی اکبر (۱۳۸۷). روانشناسی یادگیری. تهران: انتشارات سمت.
- صدر طباطبایی، فاطمه (۱۳۸۰). تعریف خانواده از منظر قرآن. مجله پژوهشهای قرآنی، شماره ۲۷ و ۲۸، ص ۱۳۲-۱۳۹.
- طاهری، حبیب الله (۱۳۸۵). درس‌هایی از اخلاق اسلامی. قم: دفتر انتشارات اسلامی بی تاریخ.
- طباطبایی، محمد حسین (۱۳۷۸). تفسیر المیزان. ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، حسن (۱۳۸۴). تفسیر مجمع البیان. جلد نهم، تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- طوسی، ابن جعفر (۱۴۱۴). الامالی. جلد اول، قم: نشر دارالثقافته.
- عیسی زاده، عیسی (۱۳۹۰). خانواده قرآنی. قم: انتشارات بوستان کتاب.
- قرایتی، محسن (۱۳۷۳). تفسیر نور. قم: موسسه در راه حق.
- کدیور، پروین (۱۳۸۳). روانشناسی تربیتی. تهران: انتشارات سمت.
- کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق (۱۳۷۵ ه ش). الفروع من الکافی. تهران: دارالکتب اسلامیة الطبعة رابعه.
- مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳). بحارالنوار. بیروت: موسسه الوفا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۲). مساله حجاب. قم: انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین قم، چاپ شرکت افست.
- مصطفوی، محمد جواد (۱۳۷۵). ارمغان بهشت. قم: انتشارات نبوغ، چاپ اول.
- محدثی، جواد (۱۳۸۰). الفبای زندگی. قم: انتشارات بوستان کتاب، چاپ اول.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۴). فلسفه اخلاق. قم: چاپ و انتشارات اسوه.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۰). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- نوری، محمدرضا (۱۳۷۷). تغذیه در قرآن. مشهد: انتشارات واقفی چاپ اول.
- یزدی، مصباح (۱۳۷۶). اخلاق در قرآن. قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی بهار.